

ні збути плодів своєї праці, ні роздобути матеріалу для своєї праці. А що вже до позички грошей, так тут і гадати нічого! Ся річ у нас зроду без жида не обходиться» [4, с. 497]. О. Кониський резюмує: «Ні в одного народу немає такого гострого понюху на гроші, як у жидів» [4, с. 498].

Як бачимо, «Творчість О. Кониського підтверджує історичну «вписуваність» його героя в історичний контекст епохи, а також психологічну відповідність українським реаліям XIX ст.» [3, с. 16]. Юрій Горovenko, пройшовши шлях від культурницьких переконань українофіла до прагнень радикальних дій народовольця, фактично зазнав краху безвиході, усвідомивши і свою недієздатність, і недієздатність української інтелігенції в імперському «темному царстві».

1. *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с. 2. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с. 3. *Камишова Т. М.* Етико-естетичний ідеал у творчості Олександра Кониського / Т. М. Камишова / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2008. – 22 с. 4. *Кониський О. Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Є. Сиваченка / О. Я. Кониський. – К.: Наук. думка, 1990. – 640 с. 5. *Сверстюк Є. О.* Інтелігенція як самоусвідомлення нації / Є. О. Сверстюк // Сверстюк Є. Не мир, а меч: есеї. – Луцьк: ВМА «Терен», 2008. – С. 40–46.

Жанна Янковська

Пантелеймон Куліш як представник та ідеолог національно-інтелектуальної еліти середини XIX ст.

У час національного піднесення в середині XIX ст. Пантелеймона Куліша можна з повним правом вважати не тільки яскравим представником, але й ідеологом української еліти, котрий своєю багатогранною працею розвивав національну науку, сприяв розвитку самобутньої культури народу, гуртував навколо себе свідомих представників українського письменства та інтелігенції, для яких став взірцем подвигу працездатності, промотором передових ідей. Він був складною особистістю. Але все, що робив як історик, письменник, перекладач, публіцист, було глибоко національним за суттю, спрямоване на захист власної ідентичності та ідентичності свого народу, коли над ним нависла загроза.

In the time of national revival in the middle of 19th century Panteleymon Kulish could be named not only the bright representative but also an ideologist of Ukrainian elite who developed the Ukrainian national science, contributed the development of Ukrainian culture, gathered around himself the conscious representatives of Ukrainian writings and intellectuals, for whom he was the example of efficiency and promoter of innovative ideas. He was a very complicated personality, but everything he did as historian, writer, translator and publicist was deeply national by its essence and was directed to the defense of his own identity and identity of his nation, especially on its difficult times.

Перш ніж аналізувати роль Пантелеймона Куліша як представника та ідеолога інтелектуальної еліти в процесі національного піднесення середини XIX століття, думаємо, варто розглянути основні значення терміну «еліта», бодай коротко означити види еліт та різні підходи до вивчення цього поняття.

Мабуть, неодноразово політики, ідеологи, історики та й загалом науковці ставили перед собою питання: що ж таке еліта, і зокрема, національна еліта? Кого можна віднести до такого соціального (чи то суспільного?) прошарку? І кожного разу маємо різні відповіді на ці питання, що, очевидно, пов'язане та залежить від кута зору, під яким розглядається це поняття. Адже «елітарність» є ознакою будь-якого більш чи менш однорідного за складом, організованого соціального угруповання чи етнічної спільності загалом. Так виникають висловлювання «сільська еліта», «міська еліта», «заводська еліта», «університетська еліта», «еліта кафедри, класу» і т. п. Очевидно, у такому випадку можемо говорити про перманентно оновлювану, найбільш активну, керуючу частину соціуму, яка виконує функцію влади у відповідних структурах, що і виділяє її представників серед усіх інших у таких, в основному професійних чи об'єднаних іншими інтересами, колективах.

Вільфредо Парето, котрий на межі XIX–XX ст. ввів до наукового обігу поняття «еліта» у своїй праці «Трактат з загальної соціології», такого типу еліту визначав як групу осіб, що «володіють вищими показниками у своїй галузі діяльності», а їх висуванню, на думку дослідника, сприяє «наявність у них специфічних психологічних якостей, наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані потяги мас». Маючи на увазі згадану нами перманентну оновлюваність такої еліти, В. Парето

выводить поняття «контреліта», або «потенційна еліта» (це «особи, які за своїми психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище») та «нееліта» – нижчі верстви суспільства, «ті, хто не володіє ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями увійти в еліту». Вчений показує рухомість процесів переходу із однієї з названих груп в іншу, зазначаючи, що «сама еліта не є незмінною, а знаходиться у безперервній трансформації. Коли контреліта досягає певних показників у своєму розвитку, вона займає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши свої кращі якості, переходить у нееліту» [9].

Загалом визначень еліти існує надзвичайно багато. Сам термін «еліта» французького походження, що у перекладі означає «кращий, відбірний». У такому широкому контексті еліта, за визначенням М. Юрія, – це «вищий, відносно замкнутий за чисельністю прошарок суспільства, контролюючий його основні економічні, політичні і культурні ресурси» [9]. Звідси і виділення понять «політична еліта» (що надзвичайно поширене на сьогодні у суспільно-політичному житті), «економічна еліта», «релігійна еліта», «інтелектуальна еліта», «військова еліта» та ін. Представники згаданих елітарних груп можуть входити не лише до однієї з них, але і до кількох. Такий напрям у дослідженні еліт породив «концепцію плюралізму еліт», аналізовану М. Юрієм. Основним постулатом цієї концепції є судження про те, що «суспільство виражене великою кількістю груп інтересів політики, кожна з яких виділяє свою власну еліту і контролює її». При цьому «поділ на еліту і масу носять умовний характер. Еліти «відкриті» для включення у свої ряди найбільш активних, здатних і результативних представників мас», а політична влада розсосереджена між усіма угрупованнями [9].

На противагу «концепції плюралізму еліт» існує й «критична концепція еліт», пов'язана з іменем американського політолога Чарльза Райта Міллса. За цією концепцією, еліта – це «прошарок людей, які займають стратегічні командні посади, складається з політиків, представників бізнесу і військових». Фактично однакові (або такі, що перетинаються) основні інтереси дозволяють їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. «Гомогенність еліти визначається близькістю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, що поділяють». Ч. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як шлюбні зв'язки; освіту, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих же престижних приватних школах, а потім і університетах, дружні зв'язки, членство в аристократичних клубах. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються головним чином у межах неофіційного спілкування» [Цит. за вид.: 9].

Представники цієї концепції спростовують думку про «відкритість» еліт. Ч. Міллс відкинув тезу прибічників плюралістичної теорії про розсосередження влади між групами. Він вважав, що тенденцією сучасного суспільства є концентрація влади в руках єдиної еліти, і писав про своєрідну модель суспільства стосовно його «елітарності». Згідно із нею, розглядаючи суспільство у вертикальному зрізі, політолог виділив еліти як вершину піраміди влади. На середньому рівні знаходяться «групи тиску на уряд», про яких розмірковують прибічники плюралістичних теорій. В основі піраміди розташована «неорганізована маса рядових громадян», які лише підпорядковуються волі інших і практично не здійснюють впливу на еліту [9].

У кожній із зазначених вище концепцій є своє раціо, точки перетину і, разом з тим, вони ґрунтуються на різних наукових підходах. Теоретичні аспекти розвитку еліт аналізували також у своїх працях Г. Моск, Р. Міхельс, М. Вебер та багато інших учених минулого та сучасності.

Власне, коли йдеться про національну еліту, то, очевидно, варто говорити про те, що це якість, вивірена часом. До національної еліти ми відносимо представників етносу, які усім своїм життям і працею стверджували вірність інтересам свого народу, чим би вони не займалися, і їх найвищі досягнення в якій-небудь галузі науки, техніки, культури, спорту, духовної сфери і т. д. свого часу принесли беззаперечну користь суспільству, а потім стали його інтелектуальним надбанням, багатством, гордістю.

Якщо ж маємо на увазі національно-інтелектуальну еліту будь-якого періоду розвитку етносу, то більшість дослідників стверджують думку, що це найкращі представники соціуму, сукупність людей, які вирізняються в суспільному середовищі своїм авторитетом, моральністю, інтелектом. Саме вони у певні періоди (особливо загрозливі для існування нації) збуджують суспільну думку, своєю діяльністю сприяють зростанню національної самосвідомості, провокуючи тим самим національне піднесення, а іноді й національні рухи, спрямовані на захист своєї ідентичності та самобутності.

Такою елітарною постаттю в середині XIX століття можна з повним правом вважати Пантелеймона Олександровича Куліша. Аналізувати його діяльність як представника еліти зазначеного періоду можна, спираючись на класифікацію основних функцій еліти, запропоновану відомим дослідником теорії еліт та елітаризації суспільства, дійсним членом Папської академії наук (Ватикан), професором Львівського національного університету ім. І. Франка Степаном Вовканичем (Стаття «Плюралізм еліт і універсалізм

елітарності») [5]. Отже, головними функціями (їх ще можна вважати критеріями) еліти дослідник вважає такі:

- гарант вертикального (з покоління в покоління) передання нагромадженої людством і нацією інформації, що забезпечує ідентичність народу;

- носій і генератор нової інформації (примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу тощо), необхідної для здобуття більш високого рівня розвитку;

- творець розумної суспільної опозиції, регулятор адаптаційних суспільних процесів і провідник нації на шляху поступу, розвою;

- ініціатор поширення вітчизняного досвіду і знань, їх інтеграції до світового інтеграційного простору;

- головний репрезентант нації, народу в системі світового співтовариства [3].

Можна стверджувати, що П. Куліш відповідає усім зазначеним критеріям, здійснював і мав вагомий напруження у всіх цих напрямках. Хочеться бодай комплексно, оглядово, проте номінативно розглянути ті здобутки науковця і письменника, які дозволяють нам вважати його презентантом національно-інтелектуальної еліти українства.

Діяльність П. Куліша припадає на дуже складний час для української нації. Цей період, як відомо, в умовах Російської імперії для України та її народу характеризувався, можна сказати, тотальною забороною на все українське: мову, культуру, друковані видання і т. п. Проте саме в умовах таких тотальних заборон, табу, як правило, загострюється і набирає сили національна свідомість та самосвідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття зумовлюють і більш виразні форми вияву ідентичності – ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями, глибинним світоглядом. Як пише О. Вертій «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української нації як основу і джерело подальшого розвитку самобутності української літератури» [1, с. 112], а також культури і національного буття загалом. Це завдання ставили перед собою і виконували представники національно-інтелектуальної еліти, творчої інтелігенції того часу, до якої з повним правом відносимо і П. Куліша.

У цей час посилено зростає інтерес до всього народного: фольклористи записують народні твори і видають їх окремими фольклорними збірками; етнографи фіксують реалії побуту, обрядовості; композитори пишуть музику, використовуючи народнопісенні мотиви; художники з етнографічною точністю зображують як «світлі», так і «темні» сторони життя селян та простих міщан; письменники намагаються використати, акумулювати весь цей потенціал засобів, творчо переосмислюють і відображають його у своїх творах, аби правдиво змалювати життя народу і у сучасний для них період, коли воно в умовах суспільного та духовного закріпачення було дуже складним, і апелюючи до часів козацтва (адже народ тоді більше відчував себе вільним), до національної свідомості та самосвідомості. Дослідниця проблеми національних еліт В. Карлова зазначає: «Роль, суспільні функції і міра відповідальності національної еліти особливого значення набувають в перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки потрібно сформулювати відповіді на виклики, поставлені змінами, показати суспільству шлях вирішення проблем, консолідувати його і повести за собою»

[6]. П. Куліш та його сучасники, такі як М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодяньський, Т. Шевченко та багато інших, стоячи біля витоків національного піднесення середини XIX століття, фактично і шукали таких шляхів, причому, в силу своїх моральних принципів та переконань, – мирних шляхів виходу із національної кризи.

У цьому процесі П. Куліш постає дуже помітною постаттю. Будучи яскравим представником інтелектуальної еліти та письменства свого часу, він вписав вагому сторінку у книгу українського фольклорно-етнографічного літописання, створивши власну фольклористичну школу, в межах діяльності якої відпрацював свій стиль та методику в цій галузі української науки й видавши у 1856–1857 роках двохтомний збірник фольклорно-етнографічних матеріалів під назвою «Записки о Южной Руси», яким надзвичайно гордився. Цю працю високо оцінює М. Костомаров у своїй ґрунтовній рецензії, надрукованій в «Отечественных записках» № 6 за 1857 рік. Він пише, що багатство творів української поезії не є новиною в той час, але «книга г. Кулиша является как бы для того, чтобы показать, что богатство народных памятников еще не исчерпано». Критик також відзначає «особые достоинства» Кулішевої збірки: «...Наступила потребность знать и отображать свою народность основательно, со всеми ее изгибами. Никто с такою безукоризненностью не удовлетворяет этой потребности в научном смысле, как г. Кулиш, в своих легендах, преданиях и поверьях, записанных им со слов народа... Г. Кулиш передает нам народную речь о прошедшей жизни народа без примеси личного соучастия» [7, с. 44].

Дослідники відносять П. Куліша до культурно-історичної школи української фольклористики. Я. Гарасим у дисертації «Культурно-історична школа в історії української фольклористики» пише: «Головними заслугами культурно-історичної школи є: 1) опрацювання історично-генетичної методології; 2) нагромадження великого культурно-історичного матеріалу та досвіду текстологічного аналізу; 3) побудова історії фольклористики на об'єктивно-наукових засадах; 4) своєрідна еластичність доктрини, що дозволяла сприйняття нових ідей і проходження певної еволюції, а також зумовила її здатність до відгалужень, які формували нові напрями в науці, методи і школи» [4, с. 7].

П. Куліш надавав великого значення логічному розвитку української мови і правопису, став автором першого українського історичного роману «Чорна рада», здійснив переклад Біблії, видавав україномовний журнал «Основа». Він автор численних художніх творів, праць з історії, етнографії. Його філософські погляди, передаючи ідеї кордоцентризму, відомі під назвою «хутірська філософія» й близькі до філософських переконань Г. Сковороди та П. Юркевича. П. Куліш гуртував навколо себе національно свідомих представників української інтелігенції, для яких став ідеологом, взірцем справжнього подвигу працездатності на благо рідного народу. Він намагався зберегти безцінні скарби свого народу, його культуру, духовність, його творчість, не тільки записуючи зразки фольклору, але й переосмислюючи загалом та правдиво відображаючи у своїх творах національне буття свого народу.

Отримавши за радянських часів тавро «буржуазного націоналіста», замовчувався й майже не вивчався багатий та різноплановий доробок Пантелеймона Олександровича Куліша. Зате в останні десятиліття його творчість і діяльність активно досліджується. Сьогодні можемо стверджувати: все, що він робив як історик, письменник, перекладач, публіцист

є глибоко національним за суттю і за метою, спрямоване насамперед на захист своєї ідентичності, самобутності своєї нації, коли над нею нависла загроза. Тому один із дослідників доробку П. Куліша Є. Нахлік зазначає: «Куліш – це полум'яний патріот України, несхитний борець за збереження і розвиток самобутності українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті» [8, с. 5].

Безперечно, П. Куліш був особистістю багатогранних зацікавлень, людиною, без сумніву, надзвичайно талановитою, неординарною, складною, іноді навіть суперечливою. Він і до сьогодні залишається до кінця не збагненим, окремі сторінки його творчого доробку стають нам зрозумілими лише сьогодні і виявилися напрочуд пророчими. Але він ніколи не був «антинародним», всі свої сили і талант віддав саме служінню своєму народу, його «націоналізм» був найвищим виявом любові до свого народу, що її він, як митець і науковець, постійно доводив своєю невтомною працею.

Національна ідея, яку він плекав і розділяв із учасниками Кирило-Мефодіївського братства, ідея згуртування та утвердження українства як нації, незмінно присутня у всіх його працях та художніх творах, є тим підтекстом, який, можливо, лише зараз, в час, коли український народ здобув незалежність та державність, можуть бути належно осмислені й оцінені у його численній спадщині, оскільки на сьогодні у пізнанні творчого доробку П. Куліша маємо ще дуже багато «білих плям», цілі пласти невивченого матеріалу, велику кількість неопублікованих сторінок. А як відомо, національна еліта формується на принципах, основою яких є національна ідея.

Усією своєю творчою, науковою, інтелектуальною та громадською діяльністю П. Куліш ніби стверджує думку дослідника М. Юрія про роль еліти як вирівнювача, а отже, консерватора духовних цінностей, національної свідомості, історичної пам'яті, традицій. Це своєрідний «суспільний інтелект», якому притаманна новаторська роль у певній галузі, авторитет, популярність. Діяльність таких лідерів спрямована на реальний результат. Отже, основою диференціюючою ознакою духовно-інтелектуальної еліти можна вважати вплив на розвиток науки, культури і т. п. [9]. Такі особистості, як правило, працюють не лише для сучасників. Їх твори, ідеї, діяльність набагато глибші, бувають прозорливими, навіть пророчими, націленими у майбутнє.

Щодо національного піднесення і творчості П. Куліша можна мати на увазі різні, принаймні два такі періоди буття нашого народу. Перший – це час його життя та активної діяльності, тобто – середина XIX століття, час вагань і звершень, коли його самого і його праці по-різному оцінювали і сприймали, але він посутньо-особистісно разом з іншими прогресивними діячами (М. Максимовичем, О. Бодяньським, М. Костомаровим, Т. Шевченком та багатьма іншими) впливав на суспільну думку і важко переживав невдачі або нерозуміння; і другий – це фактично наш час – кінець XX – початок XXI століття, коли з письменника після десятиліть забуття, нарешті, знято тавро «буржуазного націоналіста», повернено йому добре ім'я, коли ми продовжуємо пізнавати, досліджувати й переоцінювати його спадщину, все більше переконуючись у її надзвичайно глибокій національній сутності. Окремі його погляди можна вважати цілком сучасними.

Саме цим і корелюється думка про національну еліту як поняття, випробуване часом, навіть життям, адже

інтелектуальний набуток П. Куліша увійшов до найкращих зразків української культури загалом і літератури, філософії, мовознавства, етнографії, фольклористики, історії, перекладознавства та інших галузей зокрема. Без такої еліти етнос, нація втрачає своє майбутнє, при певних обставинах дуже швидко асимілюється, включаються процеси винародовлення, деградації, вкорінюється «синдром меншовартості», підпорядкованості сильнішому народу. Знаючи це, завойовники всіх часів намагалися в першу чергу знищити «обраних», еліту нації, що є обов'язковою умовою підкорення етносу загалом.

Свого часу М. Коцюбинський у листі до І. Франка писав: «Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, – і дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність» [2, с. 9].

1. *Вертії О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття: Монографія / О. Вертії. – Суми: Собор, 2005. – 448 с. 2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 326 с. 3. *Вовканич С.* Плюралізм еліт і універсалізм елітарності / С. Вовканич // Універсум. – 1996. – № 1–2. – С. 11–13. 4. *Гарасим Я. І.* Культурно-історична школа в історії української фольклористики / Я. І. Гарасим // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997. – 22 с. 5. Західний науковий центр: Цитування за електронним ресурсом: http://znc.com.ua/ukr/publ/info/econ2003/vovkanych_stepan_yosypovych.php. 6. *Карлова В.В.* Національна еліта в Незалежній Україні: проблеми становлення та функціонування: Цитування за електронним ресурсом: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvamu_uprav/2010_4/14.pdf. 7. *Костомаров М.* Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Т. 1. 1856 года / М. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. СХІІ. – № 6. – С. 4–74. 8. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // П. Куліш. Твори в двох томах. – К., 1991. – Т. 1. – С. 5–36. 9. *Юрій М. Ф.* Політологія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part5/1201.htm.